

TOKAT SEMPOZYUMU
01-03 KASIM 2012 TOKAT
BİLDİRİLER

CİLT II

Yayına Hazırlayanlar
Prof. Dr. Ali AÇIKEL
Yrd. Doç. Dr. Samettin BAŞOL
Yrd. Doç. Dr. Ali Osman SOLMAZ
Öğrt. Gör. Murat HANİLÇE

TOKAT-2012

Tokat'ın Ahşap Kalem İşi Bezemeli İki Ünlü Camii'nin Türk-İslam Bezeme Sanatındaki Yeri ve Önemi

Candan NEMLİOĞLU¹

Giriş

Anadolu'nun kültür merkezlerinden biri olan Tokat kenti Danişmentli (1071-1150) ve Osmanlı (1281-1922) Devletleri'nin yaptırdığı pek çok sanat eseri ile donatılmıştır. Osmanlılar'dan kalan bezemeli ahşap camilerle kentte Orta-Asya ata kültürünün yansıtıldığı görülmektedir.

Türk kültüründe tahta üzerine resmin yapıldığını gösteren ilk örnekler – savaş ve sürek avı konuları–Geç Taştık devrine tarihlenmektedir.²

M.8. yüzyılda Tamim bin Bahr Ordu-Balık'taki iç kalede (Ordu) bulunan köşkün (kalık) de boyalı ahşap bölümlerin olduğunu belirtir.³ M. 894 yılında Uygur Devleti'ni ziyaret eden Çinli gezgin Wang-yen-tepek çok köşkün bölümlerinin Hoço ve Kansulu Uygur ressamı tarafından bezendiği ve çatılarının ortak kısmında anka kuşu bulunan üçkathzarifahşap yapılarının olduğunu yazar.⁴

Hakani Türk (M.926-1220) Devleti'nde kuş gibi kozmik figürlerin bitkisel ya da sembolik örgelere (motif) dönüştürülerek kullanıldığını gösteren örnekler vardır.⁵ Serbest fırça çalışması ile uygulanan bezemeler içerdikleri örgelere göre çeşitli guruplara ayrılabilir.

İlk bezemeli camii olarak da kabul edilen yapı, Sultan Mahmud'un (361/971-421/1030)⁶ Gazne'de yaptırdığı Arus'ül Felek Camii'dir. Kaynaklarda Hindistan'dan getirilen ağaç direklerin taşıdığı tavanda, kırmızı altın ile lacivert taşının da kullanıldığı görkemli bezemelerin olduğu belirtilir.⁷

Anadolu Selçuklular Döneminde Samsun Göçeli Camii (1206) bezemelerinde, İslam dininin de etkisiyle geçmeli düzenlemeler, simgesel örgeler (ok-yay, üç nokta-çintemani, palmet-lotus, rûmiler), çeşitli çiçek ve yapraklarla çok zengin yeni bir bezeme tarzı oluşmuştur.⁸

Bu gelenek 1273 Afyon Ulu Camii ve 1274/5 Sivrihisar Ulu Camii'nin de

¹Doç.Dr. Sakarya Üniv. Fen Edebiyat Fak. Sanat Tarihi Bölümü

²Emel Esin, İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş (Türk Kültürü El-Kitabı, II. Cild I/b'den Ayrı Basım); İstanbul 1978, 11, Lev. IVb.

³E. Esin, a.g.e., 113-4, Lev. LIV/a.

⁴E. Esin'in kitabında Uygurlara ait ahşap köşklele ilgili çizimler vardır. Bkz. Emel Esin, Antecedents and Development Buddhist and Manichean Turkish Art in Eastern Turkestan and Kansu, İstanbul Üniv. Yay. 1967, 23, Plate II., Colour Plate I.

⁵E. Esin, a.g.e. (1978), 169-170.

⁶Erdoğan Merçil, Gazneli Mahmud, TDV İslâm Ans., Ankara 2003, 27, 362-365.

⁷Oktay Aslanapa, Türk Sanatı, İstanbul 1989, 43.

⁸Candan Nemlioğlu, Samsun Çarşamba Göçeli Camii, I. Uluslar Arası Selçuklu Kültür ve medeniyeti Kongresi, Konya 2001, II, 117-136.

de sürdürülmüş, Beylikler Bönemi eserleri olan 1288/9 Beyşehir Eşrefoğlu Camii, Hüyük-Çavuş Kasabası Tavacıoğlu Camii,⁹1366/7 Kastamonu Kasaba Köyü Mahmud Bey Camii¹⁰ ve 1366 Bayındır Köyü Camiler'inde¹¹ doruk noktasına ulaşmıştır.

Osmanlılar Döneminde isher bölgenin kendi sanatçısıyla hepsi ayrı ayrı müze olabilecek değerde eserler üretilmiştir.

Başka bir eşleri bulunmayan Tokat Ulu Camii İle Akça(Fidi) Köyü Silahtar Paşa Camii bu konuda eşsiz değerdeki önemli eserdir.

Anahtar kelimeler: Türk-aşşap-bezeme (teknik,örge, desen)

I- Kalem İşi Bezemeli Tokat Kenti Camileri

A- Tokat Ulu Camii

Bulunduğu yer: Tokat/Merkez, Su İçmez Mah.¹²

Yaptıran: İnşa kitabesi bulunmayan yapının kim tarafından yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir.

T.Baykara Ulu Camii'nin bulunduğu konumu nedeniyle yapının ilk 12.yüzyılda, Selçuklu dolayısıyla Danişmentliler Döneminde yapıldığını ve daha sonraları deprem ve yangın gibi afetlerden ötürü hasar görmesi üzerine yenilenmiş olabileceğini belirtir.¹³ Doğu cephesindeki kapı üzerinde yer alan kitabede Sultan IV.(Avcı) Mehmed Han(hd.1648-1687) tarafından H.1090 (1678/9) onartıldığı "çün bu camii oldu cedit" mısra ve tarihiyle kayıtlıdır.¹⁴

Yapım yılı: İnşa kitabesi olmayan yapının hangi yılda yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir.Onarım kitabesinin tarihi ile yapının aşşap tavan düzeni ve kalem işleri dikkate alındığında caminin 17.yüzyıl eseri olduğu daha da

⁹A.Kuş-İ.Dıvarcı-F.Şimşek,Konya ve İlçelerindeki Beylikler Dönemi Eserleri Fotoğraf Albümü,Konya 2005,88-93.

¹⁰Candan Nemlioğlu,Kastamonu-Kasaba Köyü Mahmud Bey Camii Kalem İşi Bezemeleri ve Osmanlı Bezeme Sanatına Etkileri,XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Semp. Bil. 14-16 Ekim 2009, Pamukkale Üniv. Sanat Tarihi Böl.463-471.

¹¹Yaşar Erdemir, Konya- Beyşehir Bayındır Köyü Camii,Vakıflar Der.XIX., Ankara 1985,193-206.

¹²1980 yılına ait kaynaklar yapının Ulu Camii Mahallesi'inde olduğunu belirtir. 2008 tarihli bir kaynakta yapının Su İçmez Mah. Olduğu yazılıdır. Bkz.Naciye Atlas,T.C.Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğüta Tafından Tescili Yapılan Camiiler (Amasya-Sivas-Tokat),Ankara 2008,241.

¹³Tuncer Baykara,Tokat Ulu Camii Üzerine Bazı Düşünceler,Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Semp.,2-6 Temmuz 1986, Ankara 1987,291-294.; A.O.Uysal, yapının mimari özelliğini Selçuklu mimarisi ile karşılaştırarak Selçuklu özelliği yansıttığını belirtir. A.Osman Uysal,Tokat'taki Osmanlı Eserleri, Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Semp.,2-6 Temmuz 1986, Ankara 1987, 313-364,360.

¹⁴İ.Hakkı Uzunçarşılı,Kitabeler, İstanbul 1927,41.

kesinlik kazanır. Ayrıca 1950 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından bazı onarımlar yapılmıştır. 1998 yılında geçirdiği onarımla da sıva üzeri kalem işlerinin tamamen yenilendiği görülür.

Plan ve mimari özelliği: Yapının kesme taşla örülüş duvarlarında doğu, batı ve güney cephelerinde pencere açıklıkları olup kuzey cephesi düzdür. Caminin harimine girişi, doğuda üç kare ile batıdaki dört silindirik sütunun taşıdığı iki revaklı bölümdensağlanır. Bu bölümlerdeki mihraplar her iki bölümünde son cemaat yeri olarak kullanıldığını belirtir.

Boyuna dikdörtgen 22.50 X 28 m. ölçülerindeki camii hariminin dörtten ikişer sırasındaki direk küç sahn'a ayırır, orta sahn yan sahnlara göre daha geniştir.¹⁵ Kare direklerin köşeleri pahlıdır. Yapının tavanı, sivri kemerler üzerine enine yerleştirilen silindirik kirişlerin alttan ahşap plakalarıyla oluşmuş¹⁶ vebu kemerlerle birbirine bağlanan direkler ahşap çatıyı dataşmaktadır.

Mihrap sade, minber ise ahşap oyma ve bazı bölümleri kalem işi bezemelidir. Tek şerefeli minaresi kuzey-batı köşesinde dir.

Kalem işi bezemelerin teknik ve desen özelliği: Yapıda direklerin, kemerlerin üzerleri ile ahşap tavanın orta sahn'ı kalem işi bezemelidir.

Kalem işi bezemeler buldukları yerlerin özelliklerine göre iki ayrı teknikte uygulanmıştır. Bezemeler köşeleri pahlı direklerde ve kemerlerde sıva , tavana ise ahşap üzerindedir.

Sıva üzerine uygulanan kalem işlerinde direklerin sahnlara bakan yan yüzeylerinde asıl deseni çift kollu rumiler oluşturur. Ayırma rumiler olarak da adlandırılan bu rumiler birleşip ayrılarak deseni belli bir düzene göre bölerler. Rumi ve palmet şekilleri beyaz renkte olup örgelerin kenarları belirginlik kazanmaları için siyahla tahrirlenmiştir. Orta ve kenarlardaki bölümlerin zeminleri yeşil diğer bölümlerin ise kırmızı kahve rengindedir. Direklerin iç kısımlarındaki desende ise, birbirlerine saadet düğümleriyle bağlı içi rumilerle bezeli enine dikdörtgen kartuş ile bir vazoya yerleştirilmiş lale ve nergislerin bulunduğu dilimli bir şemsenin ardışık olarak sıralandıkları düzenleme uygulanmıştır. Direk başlıklarında yeşil, kırmızı kahve ve siyah renklerin aralarında beyaz hatlarla zikzaklı bir desen vardır. Yeşil, haki tonunda kırmızı kahve ise mercan kırmızısı rengindedir.¹⁷ Kemerlerin yan yüzeylerinde ortadaki güneş kursunun (madalyon) içi kenarlardan başlayan çift kollu ayırma rumilerin

¹⁵Yapının eski temel (Selçuklu dönemine ait) esas alınarak doğu kapısındaki kitabeye göre H.1090-M.1678/9 yılında yeniden yapıldığı belirtilmektedir. Yaşar Erdemir, Tokat Yöresindeki Ahşap Camilerin Kültürümüzdeki Yeri, Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Semp.,2-6 Temmuz 1986, Ankara 1987,298-300.

¹⁶Ahşap tavanlarla ilgili geniş bilgi için.Bkz. Yılmaz Önge,Selçuklularda ve Beyliklerde Ahşap Tavanlar,Atatürk Konf.V Ankara 1975,179-195.Y.Erdemir,a.g.m.299.

¹⁷Y.Erdemir,a.g.m. R.2-5.

orta kısma doğru gittikçe küçülerek oluşturduğu desenle dolguludur. Kemerlerin yan sahnalara bakan yüzeylerindeki güneş kurslarının üç tarafında içleri rumilerle bezeli uçları sivri şekiller vardır. Orta sahna bakan yüzeylerindeki desende işe bir köşede palmet şekilli bezeme kullanılmıştır.

Sıva üzerine yapılan uygulamalar da direkler üzerindeki enine kartuşlar içinde yer alan rumili desenlerde bazı değişiklikler olduğu görülür.Y. Erdemir'in resimlerindeki desenlerde de renk ve tonlarında farklılık vardır. Yeşil, haki tonunda kızıl kahve ise mercan kırmızısı rengindedir.¹⁸

Üç sahnalı caminin, üç bölüme ayrılmış ahşap tavanında daha geniş olan orta sahnın tavanı kalem işi bezemelidir. Yan sahnaların tavanı yüzeyleri meyilli çıtalarla karelere ayrılmış olup bezemesizdir.

Orta sahnın tavanı ikinci ve üçüncü direğe dayalı bursa kemeriyle üç bölüme ayrılmıştır. Köşe konsollarının iç kısımları damla şeklini andıran desenle, yan yüzeyleri ise rumilerle bezelidir.

Mihrap önü bölümünde meyilli çıtalarla altıgenler ve aralarında üçgenlerden oluşan bir desen tavan yüzeyini kaplar. Üçgenler beyaz altıgenler ise siyah, yeşil ve kahverengi ile boyalıdır. Tavanı çevreleyen kenar suyunda S şeklinde uzanan dallar üzerinde sadeleştirilmiş kır çiçeklerinden oluşan bir desen yer alır. Kırmızı, mor renkteki çiçekler serbest fırça tekniğiyle çalışılmıştır. Tavan eteğini bir sıra palmet dizisinin sıralandığı kenar suyu çevreler.

Orta bölümde kare şeklinde bir tavan göbeği vardır. Göbeğin orta kısmında, ortalarında kabaralar bulunan sekiz kollu yıldızlardan çıkan hatlar çeşitli geometrik şekiller meydana getirerek ortadaki daha iri kabaranında bulunduğu altıgenle birleşip göbekteki ana deseni oluşturur.Yıldız şekillerini çevreleyen ilk sıra geometrik bölümlerin içleri alçı kabartmalı ayırma rumilerle bezelidir. Çıtaların üzerleri ile alçı kabartmalı rumili bezemeler ve diğer geometrik şekillerdeki pençler, kır çiçekleri altınla (varak) kaplı olup zemin kahverengi ile boyalıdır

Bu bölümü sınırlayan kenar suyunda, geçişler aparak S şeklinde uzayan iki sıra dal üzerindeki bezemeler deseni oluşturur. Desende, birinci sıra dal üzerinde içinde rumilerin bulunduğu kartuşlar ile hançer yapraklarının ardışık olarak sıralandığı kabartmalı şekillerin üzerleri altın varakla kaplıdır. İkinci sıra dal üzerinde ise kahverengi tonlarıyla boyalı iri yapraklar ve hatayiler sıralanır. İkinci dal üzerindeki örgeler akıtma tekniğiyle boyanmış olup kenarları tahrirlidir. Bu kenar suyunu bir sıra mukarnas dizisi çevreleyerek bu bölümü daha yüksek düzeydeki vatan yüzeyi seviyesine yükseltir. Mukarnas dizisini çevreleyen kenarsuyunda S şeklindeki dallar üzerinde sümbül, lale, karanfil ve kır çiçekleri sıralandığı bir desen oluşmuştur. Kırmızı, mor, kirli sarı renkteki çiçekler serbest fırça tekniğiyle çalışılmıştır. Orta bölümün tavanını çevreleyen

¹⁸Y.Erdemir,a.g.m. R.2-5.

kenar suyunda ise kıvrımlar yapan dallar üzerinde lale, karanfil ve çeşitli kır çiçeklerini belli aralıklarla bölen içlerinde ayırma rumilerle bezeli eşkenar dörtgenlerin bulunduğu desen vardır. Bu baharı yansıtan iki kenar suyu arasındaki geniş alan üzerleri meyilli çitalarla karelere bölünmüştür.

Bu bölümü takip eden üçüncü bölüm- kuzey tarafta- oldukça sadedir. Tavan yüzeyi meyilli çitalarla karelere bölünmüş olup ortada birinci bölümdaki gibi altıgenlerden oluşan ve arka arkaya sıralanan iki tavan göbeği vardır. Bu bölümü de içinde S şeklindeki dallar üzerinde turuncu, pembe, sarı ile renklendirilmiş laleler ve kır çiçeklerinin bulunduğu kenar suyu çevreler. Çiçekler kendi renginin bir ton koyusuyla tahrirlidir.

Camiinin sıva üzeri tüm kalem işi bezemelerinin yeni gibi görünüşleri son onarımla yenilendiklerini göstermektedir. Ahşap üzeri bezemeler ise kalın vernik tabakası altında belirgin görünüşlerinden değer kaybetmişlerdir.

B- Erbaa/Akça (Fidi) Kasabası Silahtar Ömer Paşa Camii

Bulunduğu yer: Erbaa – Akça Kasabası (Fidi Köyü)¹⁹

Yaptıran: Silahtar Ömer Paşa

Yapım yılı: Kitabesi bulunmamaktadır. Ancak Y.Erdemir Camii inceleme sırasında bulunduğu iki şamdanın üzerinde “Ömer Paşa'nın Allah'ın adıyla her dileği olsun” diye bu şamdanları Fidi Köyü'ndeki Camii Şerife 1688 yılında vakfettiğinin yazılı olduğunu belirtir.²⁰ Kaynaklarda yapının bakım ve onarımları için 1707 yılında vakıf kurulmasının kararlaştırıldığı belirtilir.²¹ Bu tarihten önce Silahtar Ömer Paşa'nın vefat ettiği bilinmektedir. Böylece caminin kalem işi bezemelerinin üslubu dadikkate alındığında 17. yüzyıl eseri olduğu kabul edilebilir.

Plan ve mimari özelliği: Camii dıştan duvarları moloz taşla örgülü alçak bir avlu duvarıyla çevrilidir. Avluya asıl giriş kuzeyden olup batı yönünde de bir kapısı vardır. Yapıyı doğu, batı ve güney yönlerinden ahşap direklerin taşıdığı sivri kemerlerle birbirine bağlanan ahşap bir revak çevreler. Caminin duvarları üç sıra tuğla bir sıra kesme taşla örülü olup üzeri ahşap tavan ve kiremit çatıyla örtülüdür. Yapıyı yirmiiki pencere aydınlatır, alt sıra pencereler dikdörtgen olup üst sıradakiler yuvarlak kemerlidir.

Kısa minaresi kuzeybatı köşesinde dir. Mihrabı alçı, minberi ise ahşaptır.

Kalem işi bezemelerin teknik ve desen özelliği: Dıştan zarif

¹⁹1668 ve 1986 yılına ait kaynaklarda yapı bulunduğu yer Akça Köyü ya da eski adı olan ile Fidi Köyü diye belirtilir. Bkz. Sadi Dilâver, Bünyan Ulu Camii - Erbaa/Akçaköy (Fidi) Silahtar Ömer Paşa Camii, Sanat Tarihi Yılı, C.II, (1966-1968), İstanbul 1968, 184 200., 184.; Y.Erdemir, a.g.m. 300.

²⁰Y.Erdemir, a.g.m.302.

²¹Muzaffer Erdoğan, Osmanlı Devrinde Anadolu Camilerinde Restorasyon Faaliyetleri, vakıflar Der.VII, Ankara 1968, 180.; S.Dilaver, a.g.m., 199.; Y.Erdemir, a.g.m.302.

görünümlü yapıda üç tarafı çevreleyen ahşap revağın sivri kemerlerinin üçgen köşelikleri iç ve dış taraftan kalem işi bezemelidir. Köşeliklerdeki rumili desenin yapının son onarımında yenilendiği izlenir. 1986 yılında Y.Erdemir'in makalesinde yayınlanan resimde rumi şekillerinin çevresinde tahrir (kontur) yoktur ve sivri kemerlerin üçgen bölümlerinin çevresi mavi renkle boyalıdır. Ayrıca Y. Erdemirrevanın yan cephelerinin dış yüzeylerinde kalem işi bezemeler olmadığını belirtir.²²

Y.Erdemir, camii harimine giriş kapısının bölümlere ayrılmış yüzeylerinden birinde bezeme olduğunu yazar.²³ Ancak onarımla yeni görünümü kazandırılmış kapının üzerinde herhangi bir bezeme yoktur.

Camiinin görkemli kalem işi bezemeleri harimi örten ahşap tavanda mihrap önündeki göbek ile ortada dört direğin taşıdığı bursa kemerli bölümün köşeliklerinin yan yüzeylerinde, ana ve ara kirişlerin yüzeylerinde desteklerin (konsol) yan yüzeyleri ve aralarında, tavanı çevreleyen kenar suyunda uygulanmıştır. Minber köşkünde de kalem işi bezemeler vardır.

Ortadaki dört direği birbirine bağlayan bursa kemeri şeklinin yüzeyi yeşil renkle boyalı burmalı enli çıtalarla kaplıdır. Köşeliklerle ara bağlantı arasında görüntüyü yek düzelikten kurtarmak için üzerleri altın(varak) kaplı enine kum saati şekilleri kullanılmış. Yan yüzeyleri ise sade rumilerden oluşan bir düzenleme ile bezelidir. Tahrirli rumiler dış revağın bezemeleri ile aynı özelliği taşır. Bu bölümü üç sıra üzerleri meyilli çıtalar sınırlar. İlk çıta yeşil boyalı, ikinci sıradaki oldukça dar olup üzerinde serbest fırça çalışması ile yapılmış kurdele şeklini anımsatan bezemeler vardır. Üçüncü sıradaki çıta ise daha geniş olup üzeri kırmızı ve beyaz renklerle gine serbest fırça çalışması tarzıyla yapılmış kurdele kıvrımları şeklinde bezelidir. Ana kirişin üzeri altta bir sıra palmet dizisi, onu dallar üzerinde lalelerin, karanfillerin ve kır çiçeklerinin sıralandığı kenar suyu izler. Kırmızı, beyaz,sarıve mavi çiçeklerzıt renklerle tahrirlidir. Bu bölümü bütün tavanıda çevreleyen koyu renk zemin üzerine gine zıt renklerle tahrirli S şeklinde uzanan dallardaki laleler, karanfiller, nar çiçekleri ve kır çiçeklerinin bulunduğu kenar suyu çevreler.

Dört direğin taşıdığı orta bölümün iç tarafındaki köşe üçgenlerini iki sıra ince üzeri kurdele desenli meyilli çıtalar yanlarda ve üstte sınırlar. Üstteüzeri rumiyi andırır deseni olan uçları sivri daha geniş bir çıta uzanır. Bu bezemeleri tüm tavanı çevreleyen kenar suyu çevreler.Kenar suyunu altı sıra kurdele desenli meyilli çıtalar izler. Çıtaların ardındancamiye daha etkinve ferahgörünümkazandıran dört tarafı çevreleyen destekler (konsol) sıralanır. Üzerleri şekilli desteklerin ön kısımlarında ayırma rumilerle oluşan palmet şekilleri bezer.Yan kısımlarında ise lalelerin debulunduğubir desen yer alır. Desteklerin aralarını merkezdeki pençden uzanan dallar üzerinde köşelerde

²²Y.Erdemir revaktaki desenin bitkisel olduğunu ve mavi tonlarında boyandığını yazar.Bkz. Y.Erdemir,a.g.m.301.

²³Y.Erdemir,a.g.m.301.

laleler aralarda karanfiller ve kır çiçeklerinden oluşan bir desen dolgular. Bu bölümü üzerinde zencerek deseni olan ince bir çıta izler. İçe doğru çiçeklerle bezeli bir kenar suyu ile üzerleri aralıklarla beyaz, turuncu yeşil renklerle boyalı beş sıra meyilli dar çıtalarla kirişleme bölümüne geçilir.

Kirişlerin aralarında ve yan taraflarında turuncu ve siyah renklerle palmet lotus dizisi sıralanır. Kirişlerin baş taraflarında üzerleri çiçeklerle bezeli uç kısımları püsküllü sayvanlar vardır.²⁴ Kirişler S şeklinde uzanan dallar üzerinde lale, karanfil ve kır çiçeklerinin ardışık olarak sıralandığı desen ile bezemelidir. Pahlı bölümlerin üzerlerinde ise siyah üzeri beyaz rumilerin dizili olduğu bir desen vardır.

Tavanda direklerin taşıdığı orta bölümün dışında kalan bölümler ahşap levhalarla kaplanmış olup üzerleri meyilli çıtalarla farklı geometrik şekillerde ölümlere bölümlere ayrılmıştır. Mihrap önü bölümü diğer bölümlere göre daha fazla işlemelidir. Altıgen ve üçgenlerle şekillenmiş bu bölümde mihrap önünde ongen (zühre)²⁵ bir göbek vardır. Göbeğin ortasında on kollu yıldızdan gelişen bir geometrik desende her şeklin içinde kendine özgü dallar üzerinde çiçeklerden oluşan düzenlemeler yer alır. Bu bölümü içinde lale ve pençlerin alternatif olarak sıralandığı kenar suyu çevreler.

Kadınlar mahfilinin tavan göbeği yalnızca meyilli çıtalarla çarkıfelek tarzında şekillendirilmiştir.

Camii ahşap minberinin köşk bölümünün tavanına mihrap önü göbeğinin daha küçüğü işlenmiştir. Ortada sekiz kollu yıldızdan (şems)²⁶ gelişen geometrik şekiller üç sıra ince en dışta daha kalın meyilli çıtalarla çevrelenmiştir. Geometrik şekillerin içleri diğer göbekteki desenle aynıdır. Köşelerdeki üçgen bölümler tam köşe noktasında bir penç ve uçlara doğru uzanan dallar üzerindeki lalelerle dolgulanmışlardır.

II- Kalem İşi Bezemelerin Türk-İslam Bezeme Sanatındaki Yeri

Yapıdaki kalem işlerinin, örge (motif) ve desenlerinden Sultan IV. (Avcı) Mehmed Han tarafından yaptırılan onarım 1678/9 M. sırasında yaptırıldıkları anlaşılmaktadır.

Orta sahnın orta bölümündeki kabaralı tavan göbeğinin Osmanlı Dönemine ait ilk örnekleri Bursa Muradiye Camii (1425/6) mahfil tavanında²⁷ ve Sultan II Murad Han Türbesi'nin (1451) ahşap saçağında yer alır. Benzer tavan göbekleri, Ankara'da kalem işi bezemeli 17.yüzyıla tarihlenen dini yapılarda- örneğin; Hacı Bayram Veli Cami, Zincirli Camii ve Anadolu'daki

²⁴Sayvan Fr. Gölgelek. Günümüz anlatımlarında bunlara Fransızca bir kelime olan "aplik" kullanılmaktadır.

²⁵Zühre : Gökb. Çobanyıldızı, Venüs. Eski metinlerde on kollu yıldız verilen ad. Bkz. Bahaeddin Ögel, Selçuklu Devri , Anadolu Ağaç İşçiliği Hakkında Notlar, Yıllık Araştırma Der., Ankara 1957, 199-237, 213.

²⁶Şems: Ar. Güneş. Eski metinlerde sekiz kollu yıldız verilen ad. Bkz. B. Ögel, a.g.m., 213.

²⁷Bu mahfil tavanı daha sonraları girişin üzerine yerleştirilmiştir..

bazı konakların baş odalarının tavanlarında da uygulanmıştır. Meyilli çıtalarla yapılan tavan düzenlemeleri ise 17.yüzyıl da dini ve sivil mimaride kullanılmış en yaygın bezeme örnekleridir.

Kâbaralı tekne tavan özelliği yansıtan tavan göbeğini çevreleyen kenar suyunda uygulanan içi rumilerle bezeli kartuşlar ile hatayilerin alternative olarak sıralandığı desenin daha görkemlisi Sultan Ahmed Camii(1617) hünkâr mahfil tavanında ve Topkapı Sarayı Sultan III.Ahmed Han yemiş odasının teknetavanındaki kenar suyunda görülmektedir.Bu örnek tavan göbeğinin sarayın nakkaşları tarafından yapılmış olabileceği izlenimini verir. Ayrıca desenin renklendirilmesinde altın (varak) kullanılmış olması da camiye verilen önemi belirtir. Orta bölümün tavanını çevreleyen aralarda kartuşların bulunduğu kenar suyundaki desenin benzeri ise Ankara Hacı Musa Camii harim tavanını çevreleyen kenarsuyu ve Merzifon/ Narince Köyü Abide Hatun Camii'ndeki kenarsuyu ile benzer özellikler gösterir.

Meyilli çıtalarla tavan yüzeylerini çeşitli geometrik şekillerde bezeme 17 yüzyıl Osmanlı mimarisi'nde oldukça yaygın kullanılmıştır. Ulu Camii'ndeki meyilli çıtalarla yapılmış tavan örneklerinin Merzifon ve Ankara 17.yüzyıl tavan örnekleriyle bir üslup birliği sergiler.

16. yüzyılda Osmanlı bezeme sanatında kullanılan rumiler, pençler, hatayiler ve zengin çiçek çeşitleriyle birlikte 17. yüzyıl buketleri bezemeleri daha da etkileyici kılmıştır.

Silahtar Ömer Paşa Camii'nin bezemeli ahşap tavanı Hâkânî Türk (M.926-1220) sanatının Anadolu'da Selçuklu, Beylikler Dönemi eserlerinden sonra 17.yüzyıl Osmanlı Dönemi'ndeki tek etkin yansımasıdır.²⁸ Bu zarif camii, Selçuklu ve Beylikler Döneminde de Anadolu'da varlığını sürdüren Ön Asya kültürünü Osmanlı Dönemi kültürü ile bütünleştirilerek sunulduğu nadir eserlerden biridir. Dıştan sivri kemerli ahşap revağıyla Osmanlı Dönemi Edirne evlerini de anımsatır.

Ankara 17. yüzyıl camilerinin ahşap tavanları, Kahramanmaraş Ulu Camii son cemaat yerinin ahşap tavanı ve Narince Köyü Abide Hatun Camii kalemişi bezemeleri ile benzer özellikler taşıması Anadolu'da bir nakkaşhanenin olduğunu ve nakkaşların orada eğitim gördüğünü kanıtlar.

Bir çiçek bahçesini andıran özellikle de lalelerle bezeli bu zarif işlemeli yapılar Osmanlıların "Lale devri " diye adlandırılan bir döneminin Anadolu'daki temsilcileri olarakta değer kazanırlar.

Her iki caminin kalem işleri 17.yüzyıl Osmanlı Dönemi mimari bezeme sanatının nadide örneklerini sergilemektedir. Bu özellikleri yapılarla tek olma niteliği kazandırırken ne denli önemli eserler olduklarını da belgeler.

²⁸Destek ve kirişlerle yapılan ve rumi bezemeli tavan ile ilgili Hâkânî Türk dönemi örnekleri için Bkz.Emel Esin, İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, İstanbul 1978,353,Levha C II.

III -Değerlendirme ve Öneriler

A-Değerlendirme

Yapılarla ilgili az sayıda yayın olması gereken ilgiyi görmediklerini gösterir.

Y.Erdemir, yapının kalem işleri ile ilgili bilgi verirken sıva üzeri desenleri bitkisel ve geometrik olarak belirtmiş ancak rumeli uygulamalardan söz etmemiş, zikzaklı şekilleri kilim deseni olarak belirtmiştir. Tavandaki ahşap üzeri kalem işlerini tanıtırken ayrıntıya girmeden "...mihrabın olduğu bölüm özellikle vurgulanmaya çalışılmıştır." diyerek bu bölümün önemine değinmiştir.²⁹ Yapının sıva üzeri kalem işlerinin onarımında doğal boyaların yerine sentetik boyaların kullanıldığı haki tonundaki yeşilin ve mercan kırmızısının kızıl kahve rengine dönüşmüş olmasından anlaşılmaktadır.

Caminin ahşap üzeri kalem işlerinin, 17.yüzyılda doğal malzemelerden elde edilen boylarla renklendirildiği bilinmektedir.Osmanlı dönemi dini ve sivil yapılarında kullanılan boyar maddelerle ilgili bilgiler harcama (masraf) defterlerinde kayıtlıdır.³⁰ Ancak günümüzdebu örneklerin üzerlerine kalın vernik bakası sürüldüğünden boyar maddelerin özellikleri ayırt edilmemektedir.

A.O.Uysal yapıdaki kalem işi desenleri ile 16. ve 17.yüzyıl çini desenleri arasında paralellik olduğunu belirtir.³¹ Sıva üzeri kalem işi desenlerde 16. yüzyıl Osmanlı bezeme sanatı etkisi görülse de ahşap üzeri kalem işi örnekler tüm özellikleriyle 17.yüzyıl karekteri yansıtır.

N.Altaşda A.O.Uysal'ın açıklamalarından etkilenecek işleniş tarihlerinin bilinmediğini belirttiği kalem işlerini 16. ve 17. yüzyıl çini desenleri ile benzerliklerinin olduğunu belirtir.³²

Tokat Ulu Camii kalem işi bezemeleri Osmanlı saray kültürü ile Anadolu halk kültürünün birlikte sunulduğu el sanatları müzesi değerinde zarif örneklerdir.

Bezelerde özgün örneklere sadık kalınarak onarım yapılmaya ³³çalışılmışsa da sıva üstü desenlerde bazı bozulmalar olduğu 1983 yılında çekilen fotoğraflarda görülmektedir.

²⁹Y.Erdemir,a.g.m.,299-300.

³⁰Süleymaniye Külliyesi ile ilgili harcama defterleri yayınlanmıştır.Bkz.Ömer Lütfü Barkan,Süleymaniye Camii İmareti ve İnşaatı,Ankara 1972,I.54-79, Cilt II,Ankara 1979.

³¹Ayrıca A.O.Uysal "madalyonlar içinde natüralist bitkisel desenler" diyerek de anlatım karmaşasına neden olmuştur. Bkz.A.O.Uysal,a.g.m.,360.

³²N.Altaş 19.yüzyıl resim sanatında bir tür olan "Naif" sanatı 17.yüzyıl Osmanlı bezeme sanatının anlatımında kullanmış olması bu sanat dalı hakkında pek fikir sahibi olmadığını gösterir.Rumilerle oluşturulan desenler "naif" kelimesiyle anlatılamaz. Bkz. N.Altaş,a.g.e.,242.

³³Yapı ile ilgili 11 fotoğraf vardır. Y.Erdemir,a.g.m.301-2.

Silahtar Ömer Paşa Camii dış görünümünün yapılan onarımlarla bazı değişikliklere uğramış olduğu fotoğraflar ve yayınlardan da öğrenilmektedir.

S.Dilâver camii ile ilgili yazısında kalem işlerini ilk kez tanıtmış fakat fazla açıklama yapmamıştır.³⁴

Y.Erdemir camiinin kalem işi bezemelerinin “bir çiçek bahçesini hatırlatır şeklinde”ki anlatımıyla önemini vurgulamıştır. Bunun yanısıra yayınlamış olduğu fotoğraflar yapının 1980 li yıllardaki özelliklerini gösteren tek belgelerdir.

Yapının orta bölümünde girişlemenin olduğu yerde desteklerin aralarındaki lale ve karanfillerin de olduğu merkezi desenin benzerleri Merzifon Narince Köyü Abide Hatun Camii kadınlar mahfilindeki desteklerin aralarında ve Maraş Ulu Camii son cemaat yeri bezemelerinde de görülür. Ayrıca girişleme tavan düzeni Abide Hatun Camiinde de uygulanmıştır.

Kalem işi bezemeler Tokat'ta yalnızca dini mimaride değil ev mimarisinde de kullanılmıştır.³⁵ Az sayıda da olsa günümüze kadar ulaşan bu örnekler yöre halkının yüksek kültür düzeyinin göstergesidir.

B-Öneriler

❖ Ata sanatlarımızdan olan ahşap ve ahşap üstü bezeme sanatı Tokat'ta mevcut kurumlar ya da yeni açılacak «Ahşap Sanatları Araştırma Merkezi» tarafından canlandırılmalı ve yaşatılmalı !

❖ Yapıların fiziksel ve biyolojik bozulmalara karşı korumaları sağlanmalı !

❖ Ulu Camii'ndeki sıva üzeri kalem işi desenlerindeki onarımlar sırasında oluşan bozulmalar dikkate alınarak, onarımlar uzmanlardan oluşan bir heyet tarafından yapılmalı !

❖ Toplumumuzun pek tanımadığı müze değerindeki bu yapılar, TV, dergi v.s. gibi basın ve yayın organlarıyla kamu oyuna özellikle de genç kuşaklara birer kültür hazineleri olarak tanıtılmalı ve bu tanıtımlar konunun uzmanları tarafından yapılmalı !

³⁴S.Dilâver,a.g.m.,198-9.

³⁵Mahmut Akok, Tokat Şehrinin Eski Evleri,İlahiyat Fak.Türk İslam Sanatları Tarihi Ens.,Yıllık Araş. Der.,Ankara 1958,II,129-152. Halit Çal, Tokat Evleri, Kültür ve Turizm Bak.Yay. Ankara 1998, 3-20.